

УДК 37.018.1:316.334.55(477.72)"19/20"(045)

**ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Кочубей Тетяна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини м. Умань, Україна; головна наукова співробітниця відділу педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського

ORCID: 0000-0002-9104-8442

E-mail: udpu_tania@ukr.net

Здійснено історіографічний огляд досліджень науковцями проблеми виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії в період ХІХ – ХХ ст. Метою дослідження є історіографічний огляд виховання дітей в українській селянській родині та висвітленні особливостей їхнього виховання. Застосовано метод аналізу, узагальнення, історико-генетичний, історико-порівняльний та історіографічний методи.

Встановлено, що вченими обгрунтовано систему українських ідеалів та життєвих орієнтирів українського селянина, основоположні засади сімейного виховання, розкрито дитячий досвід здобуття трудових навичок, характерні риси та завдання статево-вікового виховання, спільні та відмінні риси виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях, особливості життєдіяльності робітничої сім'ї.

Ключові слова: виховання дітей, українська селянська родина, Херсонська губернія, система українських ідеалів, дитячий трудовий досвід, структура сімейного виховання, ідеали народної педагогіки, статево-вікове виховання.

**EDUCATION OF CHILDREN IN THE UKRAINIAN PEASANT FAMILY OF
KHERSON GOVERNANCE IN THE 19TH-XX CENTURIES:
HISTORIOGRAPHICAL ASPECT**

Kochubei Tetiana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University Uman, Ukraine chief researcher of the Department of Pedagogical Source Studies and Biography of the State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine named after V.O. Sukhomlynskyi

ORCID 0000-0002-9104-8442

E-mail: udpu_tania@ukr.net

The article carries out a historiographic review of the study of the problem of raising children in a Ukrainian peasant family of the Kherson province in the period of the 19th-- 20th centuries. It was found that the problem of raising children in a Ukrainian peasant family during the research period was addressed by Ukrainian researchers and researchers of the Ukrainian diaspora. Emphasis was placed on the educational ideal of the Ukrainian peasantry and the fundamental categories of folk pedagogy.

The fundamental categories of folk pedagogy, the main educational ideals and sources of folk pedagogy, the system of Ukrainian ideals and life guidelines of the Ukrainian peasant are

substantiated. It is emphasized that peasant families were the bearers of ideas, the Ukrainian educational ideal, the way of thinking, and the transmission of traditions and customs of the Ukrainian people. The basic principles of family education in the Ukrainian peasant family of the Kherson province in the period of the XIX–XX centuries, characteristic features and tasks of family education, regularities and components of the process of classical education of children are highlighted. Emphasis is placed on the educational ideal of the Ukrainian peasantry.

It was found that in peasant families, the transfer of social experience of interaction between the sexes to children took place thanks to the use of educational methods that helped children to understand their own social roles, to imitate the patterns of behavior characteristic of both the male and female sexes. It was noted that children's experience of labor skills was formed in peasant families, moral foundations and rules of their behavior were learned, skills of working life were acquired, children's understanding of social life was confirmed.

The children's experience of acquiring labor skills, the structure of family upbringing of the specified period are disclosed. The peculiarities, common and distinctive features of raising children in peasant and working-class families, as well as the peculiarities of the daily life of a working-class family, etc., are clarified.

Keywords: *raising children, Ukrainian peasant family, Kherson province, system of Ukrainian ideals, children's work experience, structure of family upbringing, ideals of folk pedagogy, sex-age education.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Проблема виховання дітей в українській селянській родині завжди була у полі зору українських дослідників та дослідників української діаспори за кордоном. Тому звернення до проблеми історико-графічного дослідження стосовно виховання XIX – XX століття українських дітей в селянській родині Херсонської губернії XIX – XX століття є досить актуальним та перспективним для сьогодення. Адже, як зазначає Т. Окольніча: «Удосконалення сучасного історико-педагогічного знання в умовах нових реалій є нагальною потребою» [7, с. 39], особливо в нинішніх умовах, коли Україна виборює своє право на існування як держава, а значна кількість дітей в умовах війни перебувають на межі бідності. Великий відсоток дітей також вивезено російською федерацією на окуповані території. Свідченням цього є наведені статистичні дані уповноваженою Президента України. На теперішній час 19,5 тисяч українських дітей вивезено з окупованих територій до російської федерації. Також статистичні дані засвідчують, що біля 500 тисяч українських дітей шкільного віку перебувають, на даний час, за кордоном в основному в країнах Європи, як мігранти, і навчаються за місцем свого тимчасового проживання.

Тому, на сучасному етапі розвитку української педагогічної думки, досить актуальною є проблема виховного потенціалу саме в українських сім'ях. Відтак звернення до періоду XIX – XX століття в історичному розвитку має вагоме значення для сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – XX ст. є досить актуальною, розробленою та потребує подальшого дослідження.

Зокрема, Л. Єршова зацентувала увагу на виховному ідеалі українського селянства [2], М. Максимович на днях та місяцях українського селянства [3], О. Михайлюк аналізувала соціокультурні процеси селянства України в перші десятиліття XX ст. [4], Окольніча Т.В. акцентувала увагу на закономірностях та складових процесів статевікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX століття, а також на сім'ї та сімейному вихованні в Херсонській губернії XIX – першій чверті XX століття крізь призму соціального та етнографічного [6], Присяжнюк Ю.П. досліджував українське селянство Наддніпрянської України крізь

призму соціоментальної історії другої половини XIX – початку XX ст., Сухомлинська О.В. подала визначення терміну «народна педагогіка» та висвітлила його структуру [5], Федяєва В.Л. висвітлила практику виховання дітей в українській селянській родині XIX століття [8], Щербина В. Ю. розкрив особливості виховання дітей у сім'ї Півдня України XIX століття [8; 9] та ін.

Разом з тим подальшого розвитку потребує історіографічний розгляд проблеми виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – XX століття.

Мета статті – здійснити історіографічний огляд проблеми виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії в XIX – XX століттях та висвітлити особливості виховання дітей в українській родині.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З метою повнішого розуміння і розкриття піднятої проблеми звернемося до поняття «народна педагогіка» та історіографічного огляду виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – XX століття.

Зокрема, Ольгою Сухомлинською в енциклопедії сучасної України презентоване визначення поняття «народна педагогіка», під яким розуміється «сукупність емпіричних ідей та уявлень про сутність і шляхи розвитку і виховання кожної дитини або групи дітей певного народу чи етнічної спільноти, що зберігається та передається від покоління до покоління у формі етнокультурних традицій, народної (літературної та художньої) творчості, повсякденного побуту» [5].

До основоположних категорій народної педагогіки науковиця відносить: природу, побут, слово, працю, мистецтво, релігію, гру, традиції та звичаї. Акцентує увагу на тому, що зазначені фактори реалізуються в усній формі шляхом передачі знань від покоління до покоління. Авторкою виокремлено основні виховні ідеали та джерела народної педагогіки до яких відносимо:

- основні ідеалами народної педагогіки – розум, краса, мораль, чесноти, фізична сила, міць, витривалість, працелюбство;
- джерела народної педагогіки – фольклор, ігри та іграшки, свята, досвід родини, виховання, побут, культура, трудові традиції (розглядаються з точки зору виховання), етнографічні матеріали в яких вони зафіксовані [5].

Вчена також наголошує на тому, що запропоновано два підходи до визначення поняття «народна педагогіка» та визначено його значення серед системи наук, які торкаються проблем виховання.

Представником першого напрямку є І. Кон, який вважає, що «імперичні ідеї не претендують на розкриття цілісної картини соціалізації дитини» [5].

Другим, більш поширеним у вітчизняній науці напрямком, є «системне й цілісне відображення народною педагогікою питань виховання» [5].

Проте, як зазначає Ольга Сухомлинська, предмет і об'єкт обох понять чітко не виокремлено, а тому вони часто перетинаються.

Людмила Єршова у статті «Виховний ідеал українського селянства» акцентує увагу на тому, що «сьогодення позначене руйнацією традиційної системи селянських цінностей, занепадом сільської інфраструктури, зубожінням селянських родин, витісненням хліборобської праці на маргінес професійної престижності, потужним відтоком сільської молоді до міста» [2, с. 4].

Ми суголосні з авторкою про те, що у період XIX – початку XX ст. саме селянські родини були носіями ідей, українського виховного ідеалу, способу мислення, передачі традицій і звичаїв українського народу, етнічної культури, автентичності українця хлібороба [2, с. 4].

До системи українських ідеалів учена відносить образ Матері, який асоціюється з образами Землі і Батьківщини, культом Богоматері та культом Христа-Богочоловіка. Такий «матріархальний характер української родини» сприяв домінуванню виховання жіночих рис характеру, таких як кордоцентризм (емоційно-чуттєве сприймання життя «серцем») що породжував такі типи для української культури риси жіночого характеру як:

- охайність;
- добродушність;
- доброзичливість;
- толерантність;
- доброта і привітність;
- сором'язливість, безкорисливість [2, с. 4].

Погоджуємося з думкою Єршової Л. про те, що складовими виховного ідеалу українського селянина виступала глибока і віддана любов до матінки Землі, Природи та землеробства.

До основних життєвих орієнтирів українського селянина науковця відносить:

- Бога, землю, родину, громаду й батьківщину;
- християнські чесноти (працьовитість, чесність, доброта, безкорисливість);
- психологічні властивості (кордоцентризм, інтровертованість, примітивність мислення, довірливість, покірність, романтичність, мрійливість, ескапізм);
- суспільні якості (аполітичність, недовіра до влади, абсолютизація фізичної діяльності, неповага до інтелектуальної праці й освіти, консерватизм, традиціоналізм, невисокий рівень запитів, громадоцентризм, егалітарність) тощо [2, с. 7].

Важливими для нашого дослідження є також наукові розвідки, що торкаються проблеми сім'ї та сімейного виховання. У цьому контексті викликають інтерес наукові праці Окольнічої Т.В. та Яковенко С.А. Зокрема, у науковій розвідці «Сім'я та сімейне виховання в Херсонській губернії XIX – першої чверті XX століття крізь призму соціального та етнорегіонального» авторами зацентровано увагу на тому, що однією із важливих і актуальних проблем є «засвоєння історичного, традиційного досвіду виховання в родині», відтак як сім'я і родина виступають осередком відносин у суспільстві [7, с. 39–40].

Ми дотримуємося думки авторів про те, що сімейне виховання є фундаментом побудови будь-якого суспільства. Адже, дитина народжується, розвивається і виховується в сім'ї, як осередку культури і звичаїв українського народу. Саме у сім'ї закладаються основи соціального розвитку дитини та її майбутнього становлення як особистості.

Домінуючим видом діяльності для українських сільських сімей означеного періоду було сільське господарство, яким на початку XX ст. займалося понад 94 % населення. Завдяки цьому в селянських сім'ях формувалася дитячий досвід трудових навичок, засвоювалися моральні основи і правила їхньої поведінки, здобувалися навички трудового життя, утверджувалося розуміння соціального життя, а також відбувалося самоутвердження особистості дитини [7, с. 40].

Тому, як зазначають Окольніча Т.В. та Яковенко С.А., сім'я в період XIX – першої чверті XX століття Херсонської губернії сприймалася як «соціальний інститут з упорядкованим механізмом внутрішніх відносин, із чітко фіксованими обов'язками кожного її члена відповідно до статеві-вікового розподілу праці та виховання дітей» [7, с. 40].

Таким чином, у досліджуваній період сімейне виховання мало чітку структуру, яка включала:

- систему поглядів і переконань;
- ідеалів та традицій;
- звичаїв, спрямованих на формування світогляду та ціннісних орієнтацій дітей;
- набутий дітьми соціальний досвід;
- досягнення попередніх поколінь [7, с. 41].

Тобто сімейне виховання в період XIX – першої чверті XX століття в Херсонській губернії автори статті розглядають як одну із форм виховання, що базувалася на досвіді українського селянства, формах, методах та засобах виховання, а також особливостях соціалізації особистості дитини, набуття дітьми умінь та навичок необхідних до життя.

Особливий інтерес також викликає ще одна стаття Окольнічної Т.В. та Яковенка С.А. «Закономірності та складові процесу статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX століття», в якій авторами зацентровано увагу на закономірностях статево-вікового виховання дітей та значущості дослідження народної педагогіки у вихованні дітей зазначеного періоду, форм, методів і засобів виховання через фольклор, народні ігри, обряди, звичаї та традиції.

До характерних рис статево-вікового виховання в XIX – першій чверті XX століття, посилаючись на дослідження Федяєвої В. та Щербини В., відносимо:

- наслідування;
- копіювання та відтворення досвіду взаємин чоловіка та дружини, батька і матері з дітьми в залежності від їхньої статевої приналежності;
- поєднання мети, методів та засобів статево-вікового виховання дітей;
- послідовність і неперервність виховного впливу батьків на дітей віком до 14 років [Цит.за: 6, с. 142].

Окольнічною Т. та Яковенком С. виокремлено основні завдання статево-вікового виховання, зокрема такі як: допомога дитині у співвіднесенні до однієї із статевих груп; «усвідомлення дитиною власної соціальної ролі, опанування жіночими чи чоловічими сферами діяльності..., привчання до ведення та організації домашнього побуту, забезпечення обізнаності в певному ремеслі чи промислі» [Цит.за: 6, с. 143].

Передача дітям навичок соціального досвіду взаємодії між статями відбувалася завдяки застосуванню методів виховання, що допомагали дітям усвідомити власні соціальні ролі, наслідувати зразкам поведінки характерним для чоловічої та жіночої статі, а також сприяли засвоєнню знань, умінь і навичок поведінки дітей залежно від їхньої статевої приналежності. До таких методів науковці Окольнічна Т., Щербина В. та Яковенко С. відносять:

- переконання;
- навіювання;
- приклад;
- привчання;
- вимога;
- прохання;
- розпорядження;
- заборони;
- матеріальне та словесне заохочення;
- громадська думка та інші [6, с. 143; 9].

Авторами звернено увагу й на застосування батьками методів покарання, зокрема таких як: осуд та словесні погрози, зауваження, словесні погрози, залякування, ставили колінами на горох, кукурудзу, сіль або гречку, примусове виконання дітьми певних видів роботи, інколи батьки карали голодом або застосовували фізичне покарання.

Про те, як засвідчують наукові розвідки, архівні та писемні джерела зазначеного періоду, відношення дітей до батьків в селянських родинах, як правило, було позитивним та шанобливим.

Заслуговує також на увагу наукова розвідка Щербини В. «Особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях на півдні України на рубежі XIX – XX століть» [9]. Аналізуючи етнографічні дослідження зазначеного періоду, автором зацентровано увагу на великій смертності дітей через важкі житлові та побутові умови життя. Статистичні дані засвідчують досить великий відсоток смертності дітей у селянських та робітничих сім'ях на півдні України. Так, протягом вікового періоду від одного до шести років смертність серед дітей досягала 55%, що є свідченням важких життєвих обставин, зокрема таких як скрутні умови життя, проживання у «непридатних для житла антисанітарних приміщеннях» [9, с. 80].

Науковцем виокремлено спільні та відмінні риси виховання дітей у селянській та робітничій сім'ї.

До спільних рис виховання дітей у селянській та робітничій сім'ї автор відносить:

- привчання до праці;
- виконання різних сімейних доручень;
- допомога в догляді за молодшими сестрами та братами;
- намагання дати дітям освіту;
- намагання пристроїти дітей, починаючи з 10–12 років, учнями для набуття певного ремесла.

До відмінних рис виховання дітей у робітничій родині науковець відносить:

- рівноправність членів сім'ї;
- згуртованість;
- розвинене почуття взаємодопомоги;
- піклування про кожного члена сім'ї
- спільність інтересів;
- почуття робітничої гордості [9, с. 81].

Виховання дітей у селянських родинах відрізнялося від робітничих родин, як правило, регіональними особливостями та способом життя. Варто зазначити те, що у досліджуваній період досить високою була дитяча смертність. Так, за наведеними автором статистичними даними, у 1897 році дитяча смертність становила більше 60%.

Щербиною В. у статті «Особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях на півдні України на рубежі XIX – XX століть», на основі аналізу архівних джерел та опрацьованих статистичних даних, виокремлено особливості, які домінували в робітничій родині на відміну від традиційної селянської родини. До основних особливостей автор відносить:

- уклад життя;
- традиції;
- манери виховання дітей;
- ставлення до праці;
- роль жінки;
- дитяча праця;
- ставлення до церкви [9, с. 82].

Тобто, на думку автора, виховання дітей у селянських та робітничих родинах базувалося на різних цінностях та, відповідно, базувалося на різних методах виховання.

Як засвідчують архівні документи, батьки сільських та робітничих родин намагалися дати можливість дітям здобути освіту, особливо хлопчикам як майбутнім

хазяїнам. Для батьків важливим було здобуття освіти дітьми, що проявлялося особливою гордістю батьків за дітей. Проте, не всі діти в період XIX – першої чверті XX століття в Херсонській губернії мали змогу здобувати освіту, досить великий відсоток дітей у зазначений період були неписьменними [1].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Історіографічний огляд піднятої проблеми засвідчує, що проблема виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – XX століть є актуальною і привертає увагу дослідників з історії освіти і виховання, зокрема, таких як: О. Сухомлинська, Л. Єршова, О. Михайлюк, Т. Окольніча, С. Яковенко, В. Щербина та ін.

О. Сухомлинською подано змістове наповнення поняття «народна педагогіка» та визначено основоположні категорії народної педагогіки, Л. Єршовою звернено увагу на те, що відбувається руйнація системи селянських цінностей, зубожіння селянських родин, витіснення хліборобської праці, виокремлено систему українських виховних ідеалів, а також основних життєвих орієнтирів українського селянина. Окольнічою Т. та Яковенком С. зацентровано увагу на сімейному вихованні як основі побудови українського суспільства, Щербиною В. виокремлено особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях.

Історіографічний огляд засвідчує, що сімейне виховання у селянських родинах мало чітку структуру та формувало ціннісні орієнтири селянських дітей, а також вказує на те, що існували спільні та відмінні риси виховання дітей у селянських та робітничих родинах.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні проблеми особливостей виховання дітей у робітничих сім'ях Херсонської губернії XIX – XX століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державний архів Херсонської області, ф.р. 402., оп. 5., спр. 2.
2. Єршова Л. Виховний ідеал українського селянства. Історія педагогічної думки. *Історико-педагогічний альманах*, 2013. Вип. 1. С. 4–8.
3. Максимович М. Дні та місяці українського селянина. Київ : Обереги, 2002. 189 с.
4. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
5. Народна педагогіка (О. В. Сухомлинська). *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71227>
6. Окольніча Т. В., Яковенко С. А. Закономірності та складові процеси статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX століття. *Наука і техніка*, 2022. № 12(12). С. 138–147.
7. Окольніча Т. В. Яковенко С.А. Сім'я та сімейне виховання в херсонській губернії XIX – першої чверті XX століття крізь призму соціального та етнорегіонального. *Наукові записки ЦДПУ*. Серія : Педагогічні науки = Academic Noses. Series : Pedagogical Sciences : зб. наук. праць. Кропивницький, 2022. Вип. 205. С. 39–43.
8. Федяєва В. Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2011. № 39(2). С. 250–255.
9. Щербина В.Ю. Особливості виховання дітей у селянських та робітничих сім'ях на півдні України на рубежі XIX – XX століть. <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/1698/1540>

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti, f.r. 402., op. 5., spr. 2.
2. Iershova L. Vykhovnyi ideal ukrainskoho selianstva. Istoriia pedahohichnoi dumky. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 2013. Vyp. 1. S. 4–8.
3. Maksymovych M. Dni ta misiatsi ukrainskoho selianyna. Kyiv : Oberehy, 2002. 189 s.
4. Mykhailiuk O. V. Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st. : sotsiokulturni protsesy. Dnipropetrovsk : Innovatsiia, 2007. 456 s.
5. Narodna pedahohika (O. V. Sukhomlynska). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Elektronnyi resurs] / Redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak [ta in.] ; NAN Ukrainy, NTSh. – K. : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2020. – Rezhym dostupu: <https://esu.com.ua/article-71227>
6. Okolnychya T. V., Yakovenko S. A. Zakonomirnosti ta skladovi protsesy statevo-vikovoho vykhovannia ditei v ukrainskii selianskii rodyni Khersonskoi hubernii XIX – pershoi chverti XX stolittia. *Nauka i tekhnika*, 2022. № 12(12). S. 138–147.
7. Okolnychya T. V. Yakovenko S.A. Simia ta simeine vykhovannia v khersonskii hubernii XIX – pershoi chverti XX stolittia kriz pryzmu sotsialnoho ta etnorehionalnoho. *Naukovi zapysky TsDPU. Seriia : Pedahohichni nauky = Academic Nores. Series : Pedagogical Sciences : zb. nauk. prats. Kropyvnytskyi*, 2022. Vyp. 205. S. 39–43.
8. Fediaieva V. Praktyka vykhovannia ditei v ukrainskii selianskii rodyni XIX stolittia. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly. Uman, 2011. № 39(2). S. 250–255.
9. Shcherbyna V.Iu. Osoblyvosti vykhovannia ditei u selianskykh ta robitnychykh sim'iakh na pivdni Ukrainy na rubezhi XIX – XX stolit <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/1698/1540>